

”כיצד עושים זאת? איך כותבים?”

”בקופסאות הבטון” כאתנוגרפיה פמיניסטית חתרנית

פנינה מוצפי-האלר, **בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית**. ירושלים: מאגנס,

האוניברסיטה העברית, 2012. 264 עמ'.

תמר הגר

חמש נשים עומדות במוקד הספר ”בקופסאות בטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית” שכתבה האנתרופולוגית פנינה מוצפי האלר. חמש נשים שאת כולן למדה להכיר בארבע שנות מחקר שטח אתנוגרפי אינטנסיבי שערכה בירוחם. בספר היא פורשת את חיי היומיום שלהן על קשייהן, מנגנוני ההשרדות שפיתחו, רגעי השמחה וההישג וגם הייאוש והסבל.

בפרק הראשון אנחנו פוגשים את נורית, אם חד הורית, שהתגרשה מבעלה הנרקומן. נורית היא נתמכת על ידי לשכת הרווחה, אבל זה לא מונע ממנה להיאבק כדי לערוך טקס בר מצווה מפואר לבנה, שמזכה אותה בהכרה מצד הקהילה. הפרק הבא עוסק באפרת שבוחרת בחיים של התחזקות דתית שמאפשרת לה לבעלה ולבנותיה לצבור הון תרבותי בתוך ירוחם ומחוצה לה. הפרקים הבאים מוקדשים לאסתי, שבניגוד לשתי הנשים הקודמות מסרבת לקבל את כללי המשחק החברתיים ובוחרת לא להינשא, לא ללדת ילדים ולא לעבוד, כמו רבות מהנשים בירוחם, באחד ממפעלי הסביבה או בעבודות ניקיון. הספר עוקב אחרי הדרכים האלטרנטיביות שלה לשרוד ואת המחירים שהיא משלמת על קריאת התגר שלה. רחל היא הדמות הבאה המתוארת בספר. רחל שנישאה לפני שסיימה 12 שנות לימוד, היא אם לארבעה ילדים ובעת הכתיבה גרושה. היא מנצלת את יכולותיה כדי ללמוד קודים של נציגי המרכז התרבותי שמגיעים לעיירה ולהיחלץ מהתלות שלה בלשכת הרווחה. הדמות האחרונה היא גילה שעזבה את העיירה, עבדה כמורה וכמנהלת בית ספר ונישאה לגבר אנגלי. הסיפור על גילה עוסק בהצלחה שלה אבל גם במחירים הרגשיים שהיא נאלצת לשלם בעקבות הפריצה של הגבולות המעמדיים האתניים.

הבחירה בחמש הנשים האלה לא הייתה מקרית, מסבירה האלר, ”כל אחת מהנשים האלה נבחרה בעיקר משום שדמותה אפשרה לי להדגים... דרכים שונות של התמודדות עם האילוצים החזקים מאוד שיש במציאות החיים בשוליים בעיירה מרוחקת.” (8) כלומר לא רק החיים הפרטיים של הנשים עומדים במרכז, אלא גם ההתבוננות, הפרשנות, הניתוח של החוקרת שמעניקה לחיים שלהם הקשר ומשמעות ומנסה באמצעותם להבהיר מערכות חשיבה והתנהגות שאופייניות לא רק לפרטים אלא לקבוצה תרבותית, אתנית, מעמדית. אבל מעבר לצורך ולרצון לנתח את המציאות כחלק מהשיח האנתרופולוגי, להאלר יש מטרה פוליטית לשבור את ”מערך הדימויים המנמקד,

הסטריאוטיפי, שאפיין את השיח הציבורי והאקדמי על עולמן של נשים החיות בשוליים של החברה הישראלית" (!?) ואמנם לנשים של האלר יש קול. חלקים גדולים של הספר הם ציטוטים של שיחות שהיו לה איתן וחלק מהן אף כותבות טקסטים בעצמן.

הקיום של הנשים כסובייקטיות עצמאיות מתחזק לאור התמעטות התיווך הסמכותי שמאפיין פעמים רבות טקסטים אקדמיים מחקריים. למרות שהאלר לא מוותרת על ניתוחים של סיטואציות, אמירות, הקשרים חברתיים, היא אינה הקול המסביר מכליל המנוכר, אלא היא נוכחת לאורך רוב הטקסט לצד הנשים שהיא מתארת. יש לה ביוגרפיה, חלקית לפחות, והיא משמיעה קולות התפעלות או בקורת כלפי הנשים שהיא מראיינת תוך כדי חשבון נפש מורכב עם התחושות והמחשבות שלה. לאור זאת אני רוצה לטעון כי פנינה מוצפי האלר היא לא רק החוקרת-הכותבת, אלא היא במונחים רבים הדמות השישית בספר. הרפלקציות שלה על התהליך המחקרי והתיעוד שלו מעלות שאלות משמעותיות על המקום שלה כאשה במרחב, שאלות שהעסיקו אותה כבר ב-1997 במאמר שפרסמה בכתב העת תיאוריה ובקורת: "יש לך קול אותנטי: מחקר אנתרופולוגי ופוליטיקה של ייצוג מחוץ לחברה הנחקרת ובתוכה".

המאמר הוא אוטואנתוגרפיה של אנתרופולוגית המנתחת את המסע שלה בין הקשרי המציאות השונים של חייה, המסבכים-מיצרים-מחדדים את פוליטיקת הזהויות. המאמר הציג את המתחים הבלתי פתורים בין זהות של מזרחית בת עיירת פתוח, חוקרת מזרחית שמודרת ממרכזי הכוח האקדמיים הלבנים והגבריים בישראל, סטודנטית לבנה שלומדת באוניברסיטה אמריקאית מכובדת, לקואה לבנה מערבית שחוקרת את הילידים בבווצואנה; אישה צבעונית בדרום אפריקה שאינה רשאית להיכנס למועדונים ללבנים בלבד.

האלר כותבת במאמר: "יכולתי לעצב את הזהות שלי ושל אחרים קשורה קשר הדוק למערכת ההגמונית שמקבעת זהות כזו ברגע נתון ומציגה אותה כדבר סגור וחתום ולכן להרשות "להם" להגדיר אותי באופן מהותני וחד ממדי, משמעו כניעה לכוחם וויתור על הקול שלי. עצם ההתנגדות לכוח חיצוני כזה שמגדיר אותי, פירושה יכולתי לדבר בקול שלי להגדיר את עצמי. אך כיצד עושים זאת איך כותבים?".

אני רוצה למקד את הדיון בספר של האלר בתהייה הזאת איך כותבים ולדבר קצת על האופן הייחודי שבו היא בחרה לחקור, לכתוב ולספר את המפגש עם חמשת הנשים מירוחם. בבחירה שלי אין בכוונתי לומר שזה הנושא הכי מרכזי בספר. הספר פורס לפנינו תמונה מרתקת של חיי היומיום בעיירת פתוח; הוא קורא תגר על התפיסה החברתית האוטומטית הרואה בתושבי העיירות, בעיקר בנשים, קורבנות של סדר חברתי ומראה איך בתנאים המוגבלים של חייהם הן

מעצבות ביצירתיות רבה את חייהן; הוא גם מעמיד בסימן שאלה שלל של הנחות לגבי הקשרים בין מגדר מעמד ומוצא אתני, למשל את ההנחה שנשים מתמודדות עם תנאי דיכוי בהצלחה פחותה מגברים בגלל מעמדן הנחות בכך שהוא מראה איך נורית ואפרת, למשל, קובעות את גורל משפחתן ומובילות את הגברים איתן.

יהודה שנהב מציע לקרוא לטקסט הזה אתנוגרפיה פמיניסטית, אני רוצה לטעון שיש לטקסט הזה גם מאפיינים של אוטואתנוגרפיה פמיניסטית. כמי שבאה מהמסורת הפמיניסטית של האנתרופולוגיה, האלר היא חוקרת-כותבת מודעת מאוד ליחסי הכוח שנבנים במחקר, לאופן בו הם קובעים את התוצרים ולקשר בין עובדות לפרשנות. במבוא היא מציגה בקצרה את עקרונות המחקר והכתיבה שלה. וככה היא כותבת "אני מציעה בכל פרק תיאור של מפגשים ושל שיחות, של רגעים ושל כתיבה ושל פרשנות הדדית – היא שלי ואני שלה והיא של עצמה... עם זאת, גם אם אני מאפשרת לנחקרת לכתוב טקסטים משלה, גם אם אני מצטטת את האופן שבו היא מפרשת את חייה בעצמה, וגם כאשר אני מצטטת קטעים ארוכים מתוך ראיונות מוקלטים, אני לא סוגרת את הפער בין הכוח שלי כמי שאחראית לארגונו ולעיצובו של הספר הזה ולמסר שלו, לבין כוחה של המרואיינת, סובייקטית המחקר". (13)

האלר ערה גם ללוליינות שנדרשת ממנה במהלך המחקר והכתיבה. כך למשל היא מצביעה על מעמדה המשתנה מבת שיח שוויונית היושבת בסלון של הסובייקטית, או מטיילת איתה בשוק, לחוקרת אקדמאית שמארגנת את החומר ומנתחת אותו. היא מבהירה שגם כשהיא משתפת את הסובייטיות במחקר, מבקשת תגובה לפרשנות שלה, מבקשת מהן לכתוב בעצמן טקסטים, היא זו שמחליטה מה יכנס לספר ומה לא ובאיזה סדר. היא גם מחליטה מי תופיע בספר ואיזה מקום היא תקבל. היא גם מודעת מאוד לתנועה הקופצנית בין תאור המציאות – הסיפור – לבין הרפלקציה על הסיפור הזה, שמערערת את הרצף, אפילו שוברת אותו לעיתים. לטענתה הבחירה בקפיצה הזאת בין סוגי שיח שונים מאפשרת לחשוף את הדינמיקה המורכבת שבה נוצרת מציאות חיים, תוך כדי פתוח של ידע חדש על הנשים, על ירוחם, על הקולות המיוחדים שלהן, ופיתוח דרך חדשה של יצירת ידע. "אני מנסה לפתח מודל מורכב, הססני, לא סגור, לא זכרי של כתיבה ומעשה מחקר", כותבת האלר. "אני מציעה את האתנוגרפיה הזאת לא כהצהרה של אמת מוחלטת מדעית אלא כבסיס לחשיבה על תהליכים חברתיים ותרבותיים בישראל." (14)

הנחת המוצא של השיח האקדמי שהאלר מאתגרת בספר היא שיש באמת הבחנה בין יצירת הידע לבין הידע עצמו. זוהי לדעתי הנחה בעייתית מראש משום שהיא בונה נקודת מבט פיקטיבית פסבדו-אובייקטיבית שבמסגרתה ניתן להתבונן בידע מחוצה לו. לטענת חוקרות פמיניסטיות כמו

דונה הראווי וסנדרה הרדינג פעילות אינטלקטואלית היא תמיד ידע ממוצב (Situated knowledge) ולפיכך אינה אובייקטיבית בהגדרה, אלא תמיד פוליטית ומוטה (Haraway, 1988: 581) מתודולוגיה פמיניסטית כמו זו של הספר קוראת את ההטיה הזאת כחלק אינטגרלי מהמחקר ונאמנה לתפיסת עולם זאת היא ממצבת את האג'נדות שלה. היא מבהירה למשל כי במחקר היא מבקשת להוכיח שגם במציאות של הזנחה חברתית פוליטית, תושבי הדרום, במקרה של הספר הזה נשים, בונים להם חיים בעלי משמעות. יש לה שאיפה "לשים קץ להתנשאות ולפטרנליזם שהניבו דימוי ציבורי מעוות." (6) האג'נדה האידיאולוגית הזאת הכתיבה את הבחירה בנשים המסוימות שאת סיפורן היא מספרת. ככה למשל היא תוהה אם יהיה נכון להקדיש לנורית, אם חד הורית נשואה לנרקומן, החיה בעוני וסמוכה לשולחן הרווחה, המגלמת לכאורה סיפור מוכר על כשלון צפוי, פרק שלם בספר ועוד את הפרק הפותח, ומחליטה לבחור בה רק אחרי שהיא מזהה באופן ברור את היצירתיות והעקשנות שלה, את יכולת התמרון בין הריונות, עבודות, חלקיות וטיפול בית. בחשיפת התלבטויותיה מדגישה האלר שוב בגלוי שהיא לא תתאר כאן נשים שנכנעו לדיכוי שמצייתות לסטריאוטיפים המקובלים, אלא נשים שהצליחו לייצר מרחב פעולה בתוך מציאות של דיכוי. כך בניגוד לחוקרים רבים באקדמיה שנוטים להסוות מטרות, מגמות ואידיאולוגיות כדי לייצר אשליה של אובייקטיביות, האלר חושפת את מטרותיה ומבהירה את גבולות המחקר שלה.

אבל אג'נדה פוליטית ואידיאולוגית אינה מבטלת ספקות. האלר לא תמיד בטוחה שהיא מבינה ויודעת ויש לה ספקות לגבי היכולת שלה לפענח את קולן של הנשים או המציאות שלהן. אחת הדוגמאות לקול ההססני הזה נמצאת בפרק העוסק באסתי שהאלר מכנה אותה "המורדת". אסתי המסרבת להיכנס למסגרות המגבילות של החיים בעיירה מרוחקת, מנהלת "עסק" לא רשמי של הימורים. במהלך הפגישות היא גוררת את האלר למסע של השתוללות עם לא מעט רגעים מצחיקים ונוגעים ללב.

"התיישבנו על המדרגות הפונות לכביש... היינו לבדנו ברחוב ולי לא היו עוד שאלות לשאול אותה היום. היה רגע ארוך של שקט, עד שאסתי פנתה אלי בהיסוס ושאלה אותי על השנים שבהן חייתי בחו"ל. עניין אותה אם תמיד הייתה לי שם עבודה... סיפרתי לה שלמדתי שם באוניברסיטה ושילמו לי מלגה, אבל תמיד גם עבדתי בכל מיני עבודות חלקיות כשהייתי סטודנטית... אבל אחר כך התחלתי לספר לה על התקופה המאוחרת יותר, אחרי שקיבלתי תואר דוקטור, ואחרי שסיימתי חוזה של שלוש שנות הוראה באוניברסיטת הרוורד והייתי אם לשני ילדים קטנים ולא

מצאתי עבודה בשום מקום. פתאום נשנקתי מעוצמת רגשותיי. הדחקתי את החוויה הזאת שלי. היא אפילו לא עלתה בראשי כשחשבתי על חווית האבטלה וחוסר היציבות התעסוקתית של הנשים שאני מדברת איתן יותר משנתיים.... הבטתי באסתי וראיתי שהיא נבוכה, שהיא נסגרת. היא אינה רוצה בדמעותיי. במהלך כל השיחה המוקלטת עמה היא התעקשה לספר לי שהכל בסדר, שהיא אף פעם לא עצובה, שהיא מעבירה את הזמן... והנה אני חושפת את הכאב שהיא סירבה להתעמת איתו. " (162-163)

תאור השיחה כאן אופייני מאוד לתיאור המפגשים והשיחות בספר כולו. נושאים כמו עבודה, זוגיות, או העדרה, גידול ילדים, בישול, קניות, הימורים, חגיגות, לימוד והתחזקות, נחשפים בפנינו תוך דיאלוג, לפעמים במסגרת מה שנראה כיחסים חבריים, בדרך כלל בגובה העיניים. הסיפור הקצר הזה על אסתי והאלר מלווה ברפלקציה שמאירה לא רק את מה שהתרחש בו, אלא גם תובנות לגבי מה שיכול היה לקרות ולא קרה – למשל לא נוצרו חיבור רגשי או תמיכה הדדית. במקרה הזה כמו במקרים אחרים האלר פורסת לפנינו תגובות לרפלקציה שלה, ולפעמים מהדהדת ויכוחים עם אחרים או עם עצמה על הפרשנות.

התנועה הזאת בין הסיפור למחשבה-כתיבה על הסיפור, עוררה בי בהתחלה, אולי בגלל הרגלי הקריאה האוטומטים שלי, תחושה של חוסר מנוחה. רציתי שהאלר תסיים את הסיפור ולא תבודד לי סצנות ותכתוב הגיגים, שתניח לי ליהנות לפחות לרגע ולא אצטרך לחשוב כל הזמן על יחסי הכוח, על אסטרטגיות של הישרדות, על תקשורת לקויה, על אי הבנות.

אבל אחרי שהתרגלתי מצאתי את עצמי מנסה כקוראת להצטרף לתהליך הפענוח. בהדרגה ככל שהספר התקרב לסופו יכולתי גם אני לנתח מתוך הידע ההססני, הלא סגור שצברתי בספר. אבל לאורך הטקסט היו רגעים שבהם גיליתי שעם כל הידע החדש שצברתי, אני עדיין לא מבינה הרבה, שהעולם הזה קרוב גיאוגרפית, אבל זר לי. אבל במקום הזה לא הרגשתי לבד, כי מדי פעם פגשתי שם את האלר שבחרה לשמר את העקבות של אי ההבנות והבלבול ולחזור ולפענח מחדש אירועים כשנוספו לה מערכות הקשרים חדשות, לאור ההכרות המעמיקה עם ירוחם ועם הנשים. הבחירה לשמר את ההתלבטויות, החרטות, השיפוטיות של הנשים ושל עצמה, אפשר לי כקוראת להפוך שותפה בתהליך הלמידה, הפענוח, וההבנה.

אולי בגלל שהיא ככותבת-חוקרת היתה כל כך נוכחת, הרגשתי שאין לי מספיק מידע עליה בספר, שהיא נעדרת. פה ושם גיליתי פרטים: שיש לה שיח מורכב עם העבר, שיש לה שני ילדים, שהיא גרה בשדה בוקר, שהיא למדה ועבדה שנים רבות בארצות הברית, שאנשים באמת מעניינים אותה. שהיא כמוני בשיח מתמשך עם הפטרונות של עצמה, שהיא מוכנה ללמוד מהסובייקטיות שלה,

שהיא אוהבת חריף ועוד. אני משערת שהבחירה שלה לא לחשוף יותר פרטים על חייה נבעה מהצורך שלה-שלנו כחוקרות-כותבות פמיניסטיות להגן על הפרטיות שלנו, על הערכים והנורמות שלנו, שמתערעים לעיתים מול המציאות המורכבת שנפרסת מולנו.

אבל כשחזרתי וקראתי את "יש לך קול אותנטי", גיליתי שהחמצתי משהו. אני חושבת ש"קופסאות ביטון" הוא המשך ישיר לאוטואתנוגרפיה ההיא. אם בוחרים בהאלר כציר מרכזי אפשר לראות שהדיון בספר במורכבות של הזהות שלה נמשך גם כאן. באוטואתנוגרפיה היא מתארת סיפור כרונולוגי בן כמה פרקים – תחילת הקריירה האקדמית, אפריקה, חזרה מהמחקר לאפריקה למחקר על ישראל – תוך תאור זהותה החמקמקה ותלוית ההקשרים. אבל זהו בעיקר סיפור על דמות שנאבקה כדי להתקבל על ידי הממסד האקדמי וגם לערער על הנורמות שלו. הסיפור האישי של האלר, ככה היא אומרת במאמר, "מאפשר הבנה מתוחכמת יותר של האופן שבו פרקטיקות הגמוניות בישראל מעצבות את הכניעה של סובייקטים מזרחים בדרכים מעודנות."

כשקראתי את המשפט הזה חשבתי כמה זה מעניין שבין המאמר לספר האלר עברה מתיאור של מנגנוני דיכוי לתיאור של מנגנוני עיצוב חיים למרות הדיכוי. אבל אני חושבת יותר מזה, אני חושבת שהמעבר מהמאמר לספר מציין אולי גם את המעבר שלה למקום אחר במערך של יחסי הכוח באקדמיה, ובמערך יחסי הכוח בישראל. הסיפור האוטואתנוגרפי, שבמאמר תיאר סובייקטית מזרחית כועסת חתרנית, המבקשת לה בצדק קול שנמנע ממנה, התפרק במציאות המשתנה של התבססות הקול שלה באקדמיה הישראלית ונותרו ממנו פרגמנטים שבניגוד לדמויות האחרות קשה לבנות מהם דמות קוהרנטית. אני תוהה אם הפרוק של דמות החוקרת בספר מהדהד סיפור אוטואתנוגרפי חדש, שמראה בצורה מורכבת, עדיין מהססת, לא סגורה, ש"עונה בחוצפה לכוח", כמו שמציעה בל הוקס, מה קרה-קורה לדינמיקה של הכוח במציאות שבה סובייקטית פמיניסטית-חתרנית כמו האלר מצליחה להתקבל על ידי הממסד האקדמי מבלי לוותר על קולה הייחודי.